

حقوق حیوانات از منظر فقه و قانون

الهام صالحی^۱، ناصر سلمان‌ی ایزدی^۲

^۱ کارشناسی ارشد فقه و مبانی حقوق اسلامی، دانشگاه سمنان

^۲ استادیار دانشگاه حکیم سبزواری

چکیده

در این مقاله، با بهره‌گیری از قرآن کریم، متون فقهی و قوانین اسلامی، حقوق حیوانات بررسی و ارزیابی و برای هر یک از موارد نمونه‌هایی ذکر شده است. در بخش اول مقاله، جایگاه حیوانات در قرآن مورد بررسی قرار گرفت. در بخش دوم، به نظرات فقها در ارتباط با حقوق حیوانات اشاره شد. فقه اسلامی اشارات ظریف و مهمی در این موضوع دارد که این اشارات حاوی نکته‌های اخلاقی فراوانی است. در بخش سوم به قوانین مرتبط با حقوق حیوانات اشاره شد؛ سپس با بیان ضعف قوانین جاری در تناسب با نظرات فقها و بی‌توجهی مردم به رعایت این حقوق، راهکار تبدیل باغ وحش به پارک حیوانات، برای بهبود وضعیت حیوانات ارائه شده است.

واژه‌های کلیدی: حیوانات، حقوق، فقه، قانون، باغ وحش، پارک حیوانات.

۱. مقدمه

آیه ۴۴ سوره اسراء «و ان من شیء الا یسبح بحمده و لکن لا تفقهون تسبیحهم» خطاب به انسان می‌گوید: هیچ چیزی در عالم هستی نیست، مگر آنکه خدا را حمد و ستایش می‌کند؛ اما شما متوجه این تسبیحات نمی‌شوید. حیوانات به اندازه انسان‌ها از عقل و قدرت ادراک برخوردار نیستند. اخلاق و معنویتی که انسان برای نوع خود تعریف کرده، در حیوانات تعریف نشده است؛ بنابراین، چه لزومی دارد انسان برای حیوانات حقوقی را تعریف کند و خود را پایبند به آن بداند؟ در پاسخ به این سؤال باید گفت: این انسان نیست که باید برای حیوانات حقوق مشخصی تعریف کند. تمام موجودات زنده، با حقوق تعریف‌شده‌ای پا به این جهان پهن‌آور می‌گذارند. حقوقی که طبیعت برای آن‌ها تعریف کرده است و انسان با بی‌توجهی، این حقوق را نادیده می‌گیرد یا زیر پا می‌گذارد. با نگاهی دقیق به اطراف، می‌توان موارد بسیاری از نقص آشکار و پنهان حقوق طبیعی حیوانات را به دست انسان مشاهده کرد. با وجود این، آیا می‌توان حقوق حیوانات را به آن‌ها بازگرداند؟ در این مقاله ابتدا حقوق حیوانات تعریف، سپس از منظر منابع فقه شیعه بررسی می‌شود. هدف از بیان مسئله، در درجه نخست شفاف‌سازی و آگاهی‌بخشی به عموم و کمک به اصلاح رفتار آن‌ها در قبال حیوانات و در درجه دوم آگاهی‌بخشی به خواص (قانونگذاران و مجریان قانون) برای توجه بیشتر به این حوزه است.

۲. تعاریف

۲.۱. حیوان

حیوان، واژه‌ای عربی است که بر هرگونه موجود ذی‌روح اطلاق می‌شود و انسان را نیز که او را حیوان ناطق می‌خوانند، در بر می‌گیرد. در منابع دینی و متون فقهی، این واژه غالباً به موجود ذی‌روح فاقد خرد و تعقل اطلاق شده است که معادل آن در زبان فارسی کنونی جانور است (طریحی، ۱۳۶۲، ص ۱۲)؛ بنابراین، به هر موجود جاندار (اعم از انسان و غیر انسان) حیوان گفته می‌شود؛ ولی کاربرد رایج و عمومی آن، موجود زنده غیر انسان است. در این مقاله نیز معنای اخیر مورد نظر است.

۲.۲. حقوق حیوانات

وقتی صحبت از حقوق حیوانات می‌شود، هر کس، بنا بر تصورات خود، حقوقی را برمی‌شمرد که با توجه دقیق می‌توان نقاط ضعف و قوت آن را مشخص کرد. برای مثال عده‌ای تصور می‌کنند نگهداری از حیوان با ایجاد بستر مناسب برای او، نوعی حمایت از حیوان است؛ اما با توجه به این نکته که حق آزادی از اولین حقوق هر موجود زنده‌ای است، می‌توان گفت این نوع رفتار با حیوانات، مصداق کامل نقص حقوق آن‌هاست. یا نمونه‌ای دیگر که در باغ وحش دیده می‌شود، نگهداری حیوانی اهلی مثل آهو کنار قفس حیوانی غیراهلی مثل شیر است.

همان‌طور که گفته شد اولین حق همه انسان‌ها حق آزادیست. بر طبق بیان جهانی حمایت از حقوق حیوانات (منتشر شده در سازمان یونسکو) حمایت از حقوق حیوانات، جدا از حمایت از حقوق انسان‌ها نیست؛ بنابراین اولین حقی که باید برای حیوان به رسمیت شناخته شود، آزادی مطلق برای اوست؛ بنابراین، نگهداری از حیوانات باید منوط به حفظ حقوق آن‌ها، از جمله آزادی مطلق باشد. حمایت واقعی از حیوانات یعنی دخالت نکردن در زندگی طبیعی حیوانات و حفظ حقوق کامل آن‌ها. پر واضح است که نگهداری از حیوانات آسیب‌دیده و تهیه غذا و جا برای آن‌ها از مصادیق حفاظت از حیوانات و مورد پسند همگان است. از نظر حقوقی، «حق» همیشه به یک معنی نیست؛ درواقع «حق بودن» و «حق داشتن» دو مسئله کاملاً متفاوت است. نوعی حق هم وجود دارد که به معنی حق حمایت است. برای مثال وقتی گفته می‌شود «خدا حق است» یا «الآن روز است» به این معناست که این خبر حق (صادق) است؛ اما عبارت «حق داشتن» به معنای حقی است مثل حق مالکیت، حق بر منفعت و غیره که این حقوق قابل مطالبه است.

در بحث از حقوق حیوانات، باید دانست این نوعی حق است که شامل حیوان می‌شود؛ ولی صاحبش قدرت و ارادهٔ مطالبهٔ آن را ندارد. درست مانند حق طبیعت، کوه، دریا و مواردی از این قبیل. حق این موجودات و پدیده‌های طبیعی به معنی حق حمایت شدن است.

۳. جایگاه حیوان از منظر قرآن

واژه حیوان در قرآن تنها یک بار و آن هم به معنای زندگی حقیقی به کار رفته و ناظر بر جهان آخرت است؛ اما انواع حیوان به معنای رایج آن، به دفعات در قرآن ذکر شده است.^۱ پنج سوره از قرآن، به دلیل ذکر نام پنج نوع حیوان در آن‌ها، به نام همان حیوانات خوانده شده است: بقره (گاو)، نحل (زنبور)، نمل (مورچه)، عنکبوت و فیل. افزون بر این، در سوره‌های دیگر هم درباره حیوانات سخن گفته شده است. ذکر نام حیوانات در قرآن را می‌توان دلیلی بر اهمیت موضوع و مصداقی برای اعطای مقام و ارزش باری تعالی به این موجودات دانست که این به منزلهٔ دارا بودن کلیهٔ حیوانات از حقوق طبیعی است. حیوانات جایگاه ویژه‌ای در دستگاه آفرینش دارند که این جایگاه ویژه، حقوقی را برای آن‌ها ایجاد می‌کند. در زیر به بیان برخی از آن‌ها با اشاره به آیات قرآن کریم می‌پردازیم.

۳.۱. نقش حیوانات در خلقت

«همانا در خلقت آسمان‌ها و در برانگیختن انواع حیوانات... در همهٔ این امور، برای عاقلان ادله‌ای واضح بر علم و قدرت و حکمت و رحمت آفریننده وجود دارد.» (بقره: ۱۶۴)

۳.۲. نقش حیوانات در روزی و تدبیر

«آیا آن‌ها ندیدند که از آنچه با قدرت خود به عمل آورده‌ایم، چهارپایانی برای آن‌ها آفریدیم که آنان مالک آن هستند؟ آن‌ها را رام ایشان ساختیم، هم مرکب آنان از آن است و هم از آن تغذیه می‌کنند؛ و برای آنان منافع دیگری در آن حیوانات است و نوشیدنی‌های گوارایی، آیا با این حال شکرگزاری نمی‌کنند؟» (یس: ۷۱-۷۳)

«همانا برای شما در مطالعهٔ حال چهارپایان و حیوانات اهلی عبرتی هست که از شیر و گوشت و پوست خود به شما بهره می‌دهند و بسیاری منافع دیگر برای شما دارند و از گوشت و شیر آن‌ها تناول می‌کنید.» (مؤمنین: ۲۱)

«آیا به شتر نمی‌نگرند که چگونه آفریده شده است.» (غاشیه: ۱۷)

خداوند متعال در این آیات انسان را به شناختن حیوانات و تفکر در اعمال و رفتار و کیفیت خلقت آن‌ها ترغیب و در آیات دیگر، انسان‌ها را به عبرت گرفتن از بعضی از آن‌ها مانند چهارپایان، پرندگان، مورچگان و زنبوران عسل دعوت کرده است.

۳.۳. نقش حیوانات در استغنای اقتصادی

«در این حیوانات برای شما زینت و شکوهی است به هنگامی که آن‌ها را به استراحتگاهشان باز می‌گردانید و هنگامی که صبحگاهان به صحرا می‌فرستید.» (نحل: ۵-۸)

در تفسیر این آیه آمده است که منظرهٔ جالب حرکت دسته‌جمعی گوسفندان و چهارپایان به سوی بیابان و چراگاه، سپس بازگشتشان به سوی آغل و استراحتگاه که قرآن از آن تعبیر به «جمال» کرده، تنها مسئله‌ای ظاهری و تشریفاتی نیست، بلکه

^۱. قرآن، عنکبوت: ۶۴

^۲؛ و ان لکم فی الانعام لعلیه نسقیکم مما فی بطونها و لکم فیها منافع کثیره و منها تاکلون.

^۳. افلا ینظرون الی الابل کیف خلقت.

^۴؛ و لکم فیها جمال حین تربحون و حین تسرحون.

گویای این حقیقت است که چنین جامعه‌ای خودکفاست، این درواقع «جمال استغناء و خودکفایی جامعه» است، جمال تولید و تأمین فرآورده‌های مورد نیاز یک ملت و همان استقلال اقتصادی و ترک هر گونه وابستگی است (مکارم شیرازی، ۱۳۸۰، صص ۱۵۹-۱۶۰).

سوره نحل اسرار شگفت‌انگیزی درمورد زنبور عسل بیان می‌کند. زنبور عسل زندگی بسیار منظم همراه با برنامه‌ریزی و تقسیم کار و مسئولیت دارد. ساختار کندو منظم و پیچیده است و شاید تنها دلیلی که برای این همه نظم و همکاری بتوان آورد، در همین آیات خلاصه می‌شود که «پروردگار تو به زنبور عسل وحی فرستاد که از کوه‌ها و درختان و داربست‌هایی که مردم می‌سازند خانه‌هایی برگزین؛ سپس از تمام ثمرات تناول کن و راه‌هایی که پروردگارت برای تو تعیین کرده به راحتی بپیم. از درون شکم آن‌ها نوشیدنی خاصی خارج می‌شود به رنگ‌های مختلف که در آن شفای مردم هست، در این امر نشانه روشنی است برای آن‌ها که اهل فکرند.» (نحل: ۶۷-۶۸)

۴.۳. تکامل و حشر حیوانات در قیامت

در برخی آیات قرآن به حشر حیوانات در روز رستاخیز اشاره شده است که جای سؤال و تأمل دارد؛ چراکه لازمه رستاخیز و حساب و جزا، داشتن عقل، شعور، تکلیف و مسئولیت است. سؤالی که پیش می‌آید این است که آیا حیوانات هم دارای درجه‌ای از شعور و ادراک هستند که در قیامت برانگیخته شوند؟

در ارتباط با این موضوع، قرآن کریم می‌فرماید: «محققاً بدانید که هر جنبنده در روی زمین و هر پرنده که به دو بال در هوا پرواز می‌کند، همگی طایفه‌ای مانند شما نوع بنی‌بشر هستند. ما در کتاب آفرینش هیچ چیز را فروگذار نکردیم. سپس همه به سوی پروردگار خود محشور می‌شوند.»^۱ (انعام: ۳۸)

درمورد این آیه تفاسیر زیادی نقل شده است. مرحوم علامه طباطبائی (ره) در بحث میسوطی ذیل آیه، شباهت اجتماعات حیوانی به اجتماعات انسانی را از نظر کثرت و عدد، هدفداری و حتی دارا بودن نوعی حق از زندگی ارادی و شعوری مطرح کرده و می‌نویسد: «تفکر عمیق در اطوار زندگی حیوانی که ما در بسیاری از شئون حیاتی خود با آن‌ها سر و کار داریم و در نظر گرفتن حالات مختلفی که هر نوع از انواع این حیوانات در مسیر زندگی به خود می‌گیرند، ما را به این نکته واقف می‌سازد که حیوانات هم مانند انسان دارای عقاید و آراء فردی و اجتماعی هستند. حرکات و سکناتی که آن‌ها در راه بقا و جلوگیری از نابود شدن نشان می‌دهند همه بر مبنای آن عقاید است. در اجتماعات حیوانی هم مانند اجتماعات بشری فطرتاً ماده و استعداد پذیرفتن «دین الهی» وجود دارد. همان فطرتی که در بشر سرچشمه دین الهی است و وی را برای حشر و بازگشت به سوی خدا، قابل و مستعد می‌سازد، در حیوانات نیز هست.» (طباطبائی، بی‌تا، ص ۱۰۳) پس آن‌ها نیز دارای حقوقی هستند؛ در غیر این صورت، حشر آن‌ها معنی ندارد.

«در آیات متعددی از قرآن، مطالبی دیده می‌شود که دلیل قابل ملاحظه‌ای برای فهم و شعور بعضی از حیوانات محسوب می‌شود. داستان فرار کردن مورچگان از برابر لشکر سلیمان، داستان آمدن هدهد به منطقه سبا و یمن و آوردن خبرهای هیجان‌انگیز برای سلیمان شاهد این مدعا است.» (مکارم شیرازی، ۱۳۸۰، صص ۲۲۵-۲۲۶)

۴. حقوق حیوانات از منظر فقه

فقه‌های اسلامی حقوقی برای حیوانات برشمرده‌اند که در ذیل به صورت مختصر به آن‌ها اشاره می‌کنیم.

^۱؛ و ما من دابة فی الارض و لا طائر یطیر بجناحیه الا امم امثالکم ما فرطنا فی الکتاب من شیء ثم الی ربهم یحشرون.

۱.۴. حق نفقه

در اسلام، از مهم‌ترین حقوق حیوان بر صاحبش، حق نفقه است. در روایات مختلف برای غذا دادن به حیوانات ثواب بسیاری ذکر شده است که این مسئله، نشان از اهمیت نفقه و غذا دادن به حیوانات در اسلام دارد.

آنچه که در اسلام موجب وجوب نفقه بر ذمه انسان می‌شود، سه چیز است: ۱. زوجیت؛ ۲. قرابت؛ ۳. ملکیت (ملک). بنابراین باید نفقه هر جاندار که در اختیار کسی قرار می‌گیرد، توسط مالک پرداخت شود. البته این حکم حقوق هر حیوانی را اعم از اینکه گوشتش خوردنی باشد یا نه و به نحوی از انحاء قابل بهره‌برداری باشد یا نه، شامل می‌شود (نجفی، ۱۴۰۴، ص ۳۹۴).

در متون فقهی درمورد نفقه حیوانات آمده است که اگر کسی مالک حیوانی شود، رسیدگی و نفقه آن حیوان بر او است. اگر حیوان حلال‌گوشت باشد، صاحبش مخیر است بین سه چیز: ۱. غذا ۲. ذبح ۳. فروش؛ و اگر حرام‌گوشت باشد مالک آن بین دو راه مخیر است: ۱. غذا ۲. فروش (همان، ص ۴۸).

نفقه حیوان شامل وسایل زندگی حیوان اعم از خوراک، آشامیدنی، مسکن، دارو و هر ماده ضروری برای معیشت و ادامه حیات حیوان می‌شود (همان، ص ۳۹۴).

۲.۴. حق بقاء نسل

مالک موظف است علاوه بر نفقه خود حیوان، مراقب تأمین وسایل ادامه حیات بچه حیوان نیز باشد؛ بنابراین اگر جاندار، بچه شیرخوار داشته باشد، باید به اندازه کفایت تغذیه بچه، شیر در پستان مادر وجود داشته باشد؛ بنابراین، اگر شیر مادر فقط به اندازه احتیاج تغذیه بچه‌اش بوده باشد، دوشیدن شیر مادر حرام است. اگر دوشیدن شیر حیوان ضرری به حیوان یا بچه‌اش نرساند یا اگر بچه از علف بیابان تغذیه کند، دوشیدن شیر واجب است؛ زیرا در غیر این صورت، مال مفید اسراف می‌شود (حلی، ۱۴۱۱، ص ۳۵۴).

۳.۴. حق تقدم و بقاء حیات

در ادای حقوق حیوانات و تقدم آن بر عبادات آمده که اگر مقداری آب که برای انجام دو عمل طهارت و رفع تشنگی از حیوان کافی نباشد، بلکه آن مقدار آب، برای یکی از این دو عمل کفایت کند، در این گونه مواقع مزاحمت میان عبادت و حق حیوان ایجاد می‌شود. به عبارتی دو واجب با هم مزاحمت پیدا می‌کنند: وجوب طهارت برای ادای نماز و وجوب آب دادن به حیوان. در این مورد، فقها اجماعاً در اینجا فتوای تبدیل طهارت مائیه به ترابیه داده‌اند و فرموده‌اند آب را باید برای حیوان استعمال کرد و برای نماز تیمم نمود؛ زیرا آب در این موضوع باعث بقای حیوان است. «از رسول (ص) نقل شده که ایشان نهی می‌فرمودند از قتل هر موجودی که روح دارد مگر آنکه جوازی برای آن کار باشد.» (نائینی و ربانی، ۱۳۷۸، ص ۴۷) پس تا ضرورتی وجود نداشته باشد، انسان مجاز به کشتار حیوانات نیست.

۴.۴. حق دفع ضرر از حیوان

دوشیدن شیر از حیوان در صورتی که برای او ضرر داشته باشد - مثلاً هنگامی که حیوان نتواند از تغذیه کافی اشباع شود - حرام است (شهیدی، ۱۳۷۴، ص ۲۸۶).

در این خصوص به بیان دستوری که امیرالمؤمنین (ع) به مأمور دریافت مالیات جانداران داده است بسنده می‌کنیم: «آن قدر پشت حیوان سوار نشوید که حیوان به مشقت بیفتد... باید برای سوار شدن، از همه آن حیوانات با عدالت بهره‌برداری کنید... اگر حیوانی خسته و درمانده باشد، باید به آن حیوان آسایش بدهید... و در هر چند ساعت مناسب آن‌ها را برای استراحت رها کنید... مأمور میان شتر و بچه او جدایی نیندازد...» (همان)

۴.۵. حق امنیت جسمی حیوانات

همان‌طور که قبلاً هم اشاره کردیم، قرآن به وجود شعور و درک در حیوانات معتقد است، به همین جهت، اسلام علاوه بر نهی آزار و اذیت جسمی حیوانات، از آزار روحی آن‌ها نیز به شدت نهی کرده است. متأسفانه برخی برای بهره‌برداری مادی، حیوانات و پرندگان را مورد اذیت و آزار قرار می‌دهند. بعضی برای نمایش یا سیرک، حیوانات و جانوران را شکار کرده و آن‌ها را از طبیعت دور می‌کنند و به تربیت آن‌ها برای مطامع خود می‌پردازند. برخی هم برای بازدید مردم، آن‌ها را در قفس نگهداری می‌کنند. این عمل نیز مصداق عینی ظلم به حیوانات و پرندگان و بی‌توجهی به حقوق حیوانات است. در این رابطه، برخی از فقها گفتند: آزار حیواناتی که وجود آن‌ها ضرری برای انسان ندارد، جایز نیست و حتی در حیوانات مودی و مضرّ هر چند کشتن آن‌ها جایز است، حرمت آزار خالی از وجه نیست (قرشی، ۱۳۷۱، ص ۱۴۵). همچنین نقل شده که پیامبر اکرم (ص) با یارانش از حرم گذر می‌کردند، آهویی خوابیده بود، حضرت یک نفر را حافظ او قرار دادند تا دیگران آن حیوان را نترسانند و آزارش ندهند (فریدونی، بی‌تا، ص ۲۲۹). با این وصف، آزار حیوانات برای انجام اموری که فایده‌ای برای حیوان مترتب نیست، مانند استفاده از حیوان در سیرک و باغ وحش، جایز نیست و از مصادیق منکر است.

۴.۶. حق شخصیتی حیوانات

۴.۶.۱. نهی از لعن کردن و زدن حیوان
امیرالمؤمنین علی (ع) فرموده‌اند: «خدا لعنت‌کننده کسی است که حیوان را لعنت کند.» همچنین، دشنام و لعنت به حیوان و زدن به صورت او ممنوع است. همان‌طور که حضرت فرمودند: «به صورت حیوانات نزنید که همانا آن‌ها پروردگارشان را تسبیح می‌کنند.» (جعفری، ۱۳۷۷، ص ۱۱۸)
بر این اساس، شاید بتوان گفت: زدن به صورت حیوان برابر است با زیر سؤال بردن شخصیت حیوان.
۴.۶.۲. حق احترام حیوان در مقابل حیوان دیگر
نهی از ذبح حیوانی در مقابل حیوان دیگر، یکی از مسائل مورد توجه فقه اسلام است که متأسفانه در روز عید قربان هیچ توجهی به این مسئله نمی‌شود. دلیل مستدلّ فقه، کلام مولا علی (ع) است که فرمودند: «گوسفندی را نزد گوسفند دیگر ذبح نکنید.» (محقق حلی، ۱۴۱۱، ص ۹۱۴)

۴.۷. حق حریم خانه حیوانات

«شکار جوجه پرندگان در آشیانه، مادامی که به پرواز در نیامده است، حرام است؛ زیرا جوجه در آشیانه در پناه خدا است.» (جعفری، ۱۳۷۷، ص ۱۱۸)
به‌طور کلی در کتب فقهی، برداشتن جوجه‌پرنده‌ها از آشیانه مکروه اعلام شده است (محقق حلی، ۱۴۱۱، ص ۹۱). از جمله نفقه‌های حیوان که بر صاحبش واجب است، تهیه پناهگاه و لانه است. لانه یا پناهگاه محل آسایش هر جاندار است و ویرانی آن باعث آزار روحی و جسمی وی می‌شود؛ زیرا جوجه در آشیانه در پناه خداست (اسلامی، ۱۳۸۴، صص ۲۱۳-۲۱۵).
جای شگفتی است که اسلام به کوچکترین موجودات توجه دارد و راضی به آزار آن‌ها نیست.

۴.۸. حقوق حیوانات در شکار

شکار در اسلام آداب و دستورهای مفصلی دارد و در کتب فقهی، احادیث و روایات مباحثی همچون حرمت شکار در حال احرام، زمان شکار، وسیله شکار، ضرورت شکار و ... مطرح شده است. در اکثر این روایات و دستورها رعایت حقوق حیوانات به وضوح دیده می‌شود؛ از جمله:

الف. صید یا ذبح حیوان در شب: در کتب فقهی صید حیوانات وحشی و پرندگان یا ذبح حیوانات در شب مکروه اعلام شده است، مگر هنگامی که ضرورت اقتضا کند (طوسی، ج ۲، ۱۴۲۶، ص ۵۹۴).

ب. وسیله صید: در مورد وسیله صید و ذبح نیز دستورهای همچون بُرنده بودن وسیله (برای آزار ندادن حیوان)، نهی از قطع و بریدن و مثله کردن اندامی از حیوان قبل از ذبح، متناسب بودن وسیله صید با شکار و ... دیده می‌شود. از جمله اینکه ذبح کردن باید با وسیله آهنی تیز باشد و گرنه جایز نیست، مگر در هنگام ضرورت که آن هم باید سعی شود وسیله حتی‌الامکان تیز و برنده باشد (حر عاملی، ج ۸، ۱۴۰۳، ص ۳۶۱).

ج. ضرورت شکار: در احادیث آمده است که شکار حیوانات برای تفریح و بدون احتیاج حرام است (همان، ج ۱۶، ص ۲۴۱). به همین جهت، کسی که برای تفریح به شکار می‌رود، سفرش معصیت است و باید نماز را در این سفر تمام بخواند. تفریح با حیوانات همواره مورد توجه بشر بوده است. اسلام همان‌طور که تفریحات و مسابقات سالمی مثل اسب‌دوانی و شترسواری را تشویق کرده است.

از امام ششم (ع) در مورد ایجاد نزاع میان دو حیوان می‌پرسند، فقال: کَلِّه مکروه: تمام این‌ها را مکروه می‌دانم. خداوند لعنت کند کسی را که یال و دم اسب را که وسیله دفاع اوست، قطع کند. همچنین در «وسائل الشیعه» آمده است شکار حیوانات برای تفریح و بدون احتیاج حرام است؛ بنابراین سفر کسی که برای تفریح به شکار می‌رود، سفر معصیت بوده و باید نمازش را تمام بخواند (همان، ج ۸، ص ۳۶۱).

۹.۴. حق دوستی حیوان بر انسان

حیوانی که به دست انسان پرورش یافته، بر صاحبش حق دوستی دارد؛ از این رو در فقه آمده است که «کراهت دارد انسان حیوانی را که خود پرورش داده سر ببرد».

محمد بن فضیل می‌گوید: «به امام رضا علیه‌السلام عرض کردم من قوچی را برای قربانی پرورش دادم و چون آن را گرفتم و برای ذبح خواباندم، به من نگریست. دلم برایش سوخت، سپس سرش را بریدم. آن حضرت فرمود: کار تو را نمی‌پسندم. نباید حیوانی را بی‌روزی، آن‌گاه سرش را ببری.» (همان)

در روایات اسلامی نیز احادیث متعددی در زمینه حقوق حیوانات دیده می‌شود. پیامبر اکرم (ص) فرمودند: «خداوند تمام این جنبندگان را در روز قیامت برمی‌انگیزد و قصاص بعضی را از بعضی می‌گیرد. حتی قصاص حیوانی را که شاخ نداشته و دیگری بی‌جهت به او شاخ زده است، از اولی خواهد گرفت.»

از امام سجاده (ع) نقل شده: شتر ایشان در راه رفتن به سفر حج کندی کرد، حضرت با چوب دستی به آن حیوان اشاره کرد، سپس فرمود: آه، اگر قصاص در کار نبود [او را می‌زد] و دست خود را از او برگرداند (همان).

امام کاظم (ع) می‌فرماید: «خدا را درباره زبان‌بسته‌ها در نظر بگیرید. به آن حضرت عرض شد: زبان بسته‌ها کدامند؟ فرمود: گوسفند، گربه، کبوتر و امثال این‌ها.»

امام صادق (که درود خدا بر او باد) فرمود: «هر چند خدا حیوانات را بی‌ادراک آفرید؛ اما چهار خصلت را به آن‌ها عنایت کرد: شناخت خالق خود، شناخت چگونگی پی‌جویی روزی، شناخت نر از ماده و ترس از مرگ.» (همان، ص ۲۷) یعنی حقوق حیوانات نیز مثل حقوق انسان‌ها باید مورد توجه قرار گیرد.

بنابراین اگر حیوانات فاقد حق باشند، مسلماً هر صاحب‌تفکری حشر و خلقت آن‌ها در کنار انسان را بی‌معنا می‌داند. آیاتی همچون «ثم الی ربهم یحشرون» و «و اذا الوحوش حشرت» نیز تأکیدی دیگر بر حشر و رستاخیز حیوانات است.^۱

^۱ . سوره تکویر، آیه ۵ و سوره انعام، آیه ۳۸

۵. حقوق حیوانات از منظر قانون

در ایران تاکنون قانون جامعی برای حمایت از حیوانات تصویب نشده است؛ اما مقررات پراکنده‌ای در این زمینه وجود دارد که عبارت‌اند از:

۵.۱. قانون شکار و صید^۱

علی‌رغم تغییرات گوناگون، فقط به نحوه شکار مجاز و غیرمجاز حیوانات پرداخته است. درحالی‌که اشخاص دارای مجوز از سازمان محیط زیست حتی اگر حقوق حیوانات را زیر پا گذارند جریمه نمی‌شوند؛ اشخاص دیگر فقط به‌خاطر نداشتن مجوز جریمه می‌شوند. همچنین این قانون درمورد انتقال حیوانات به داخل یا خارج کشور بحث می‌کند و جرائمی را برای متخلفین درنظر گرفته است. با این حساب، در این قانون مباحثی از حقوق حیوانات که در فقه بیان شده، مطرح نشده است.

۵.۲. قانون مجازات اسلامی

درخصوص نحوه ضمانت مال نسبت به حیوان و پرداخت دیه شخص یا خسارت حیوان خسارت دیده و اتلاف حیوان اشاره‌ای کرده است. مثلاً در ماده ۳۶۲ آمده: هرگاه کسی حیوانی را بزند و به آن حیوان در اثر زدن، خسارتی وارد کند آن شخص زننده، عهده‌دار خسارت‌های وارد شده خواهد بود (قانون جدید مجازات اسلامی، ۱۳۹۲، مواد ۲۰۲ تا ۲۰۵، ۳۵۷ تا ۳۶۲، ۳۶۷ و ۶۷۹). در این ماده قانونی به حق انسان برای مطالبه خسارت وارده به حیوان اشاره شده؛ ولی حقوق حیوان مورد توجه قانونگذار قرار نگرفته است. اگر حیوانی بدون تقصیر اتلاف شود، باید خسارت حیوان به مالکش پرداخت شود. درحالی‌که اگر مالک رضایت به عدم خسارت را بپذیرد، تکلیفی برای خاسر نیست و حقوق حیوان خود به خود حذف می‌شود.

۵.۳. قانون حفاظت و بهره‌برداری از منابع آبی

این قانون، مقرراتی در زمینه صید آبزیان و نحوه صید مجاز را بیان و در خصوص صید دریایی توسط کشتی‌های غیر ایرانی بحث می‌کند، ولی درخصوص حقوق آبزیان مقرراتی بیان نکرده است (قانون حفاظت و بهره‌برداری از منابع آبی، ۱۳۷۴).

۵.۴. مصوبه شورای عالی حفاظت محیط زیست

در این قانون نیز فقط بهای جانوران وحشی را از لحاظ مطالبه ضرر و زیان تعیین کرده است و مطابق این مصوبه، چنانچه شخصی به حمل غیرمجاز یا اتلاف این حیوانات بپردازد، برابر قیمت‌های مصوب و از طریق قانون، محکوم به پرداخت جریمه یا خسارت می‌شود (مجموعه قوانین و مقررات حفاظت محیط زیست، ۱۳۷۹، صص ۱۱۹-۱۲۴).

۵.۵. قانون مدنی

در این قانون مقررات ویژه‌ای در خصوص معاملات حیوان، حیوانات گم شده، خیار حیوان، بیع حیوان و اجاره حیوان پیش-بینی شده است؛ ولی از تمام مقررات فوق، فقط در مبحث اجاره -که باید استفاده متعارف از حیوان بشود- مربوط به رعایت حقوق حیوانات است. بقیه مقررات، مشمول رعایت حق مالک می‌شود (قانون مدنی، ۱۳۷۳، مواد ۳۵۸، ۳۹۸، ۵۰۷ تا ۵۱۱).

-وظایف مالک و حاکم در زمینه نفقه حیوان چیست؟

^۱ قوانین و احکام ایران؛ مجموعه قوانین و مقررات حفاظت محیط زیست (تهران: دفتر حقوقی و امور مجلس، ۱۳۷۹) ج ۱، صص ۱۱۹-۱۲۴.

اگر صاحب حیوان از انجام وظایف خود و اداره حیوان خودداری کند، حاکم نخست او را ارشاد و مجبور به اداره زندگی حیوان می‌کند. اگر تمرد کند، حاکم باید راه دیگری پیش‌بینی کند. مثل فروش حیوان یا ذبح آن (درحیوان حلال گوشت) یا رها کردن حیوان، منتهی اگر رها کردن حیوان موجب مزاحمت تصرف‌کنندگان باشد، حاکم می‌تواند حیوان را یکباره یا تدریجاً بفروشد و قیمت آن را به صاحب مال بدهد (جعفری، ج ۱، ۱۳۷۷، صص ۱۱۶-۱۱۷).

۶. نتیجه‌گیری

در این مقاله به بیان جایگاه حیوانات در قرآن کریم، موضع فقه اسلامی در قبال حقوق حیوانات و قوانین مدون مرتبط با این موضوع پرداختیم. در بخش جایگاه حیوانات در قرآن، گفته شد مسئله حقوق حیوانات در صورتی معنا می‌دهد که برای این موجودات قائل به حشر در روز قیامت شویم؛ که این یکی از اصول اعتقادی ما در قرآن مجید است. اگر زمین و حیوانات محشور می‌شوند به این علت است که سعادت و رستگاری آن‌ها با هم ارتباط تنگاتنگ دارد؛ زیرا بدیهی‌ترین حقوق آن‌ها - که در مبحث حقوق حیوانات از منظر فقه، در نه بند بیان شد - داشتن مکان مناسب و آرامش و امنیت شبانه و مصون بودن حیوانات از آزار و اذیت - برای بهره‌برداری از آن‌ها - و صدمه و آسیب است.

در بخش دوم، به نظرات فقها در ارتباط با حقوق حیوانات اشاره شد و در بخش سوم ضمن بیان قوانین مرتبط با حقوق حیوانات، ضعف این قوانین در تناسب با نظرات فقها نشان داده شد که این مسئله به‌خصوص باید مورد توجه اساتید جانورشناس و مدافعان حقوق حیوانات قرار بگیرد. لازم است با همکاری صاحب‌نظران و قانونگذاران، این قوانین از بُعد فقهی و اخلاقی مورد بازبینی قرار بگیرد و به قوانینی الزام‌آور تبدیل شود.

گرچه ایران به تعدادی از کنوانسیون‌های حمایت و حفاظت از حیوانات پیوسته، ولی بنا بر سفارشات قرآنی و فقهی که متذکر شدیم، نگهداری حیوانات در قفس‌های باغ وحش، نقض آشکار حقوق حیوانات است که برای حل این موضوع راهکار استفاده از پارک حیوانات پیشنهاد می‌شود که این مسئله باید از طرف مسئولین مربوطه به‌طور جدّ مورد پیگیری قرار گیرد.

به گواهی آیات و سخنان پیشوایان معصوم - که درود خدا بر آنان باد - و شرح مباحثی که گذشت، حیوانات نیز بهره‌ای از شعور - مطابق با وجود حیوانی خود - و احساسات و عواطف دارند؛ از همین رو حرمت دارند. انسان‌ها هم در برابر بهره‌برداری از آن‌ها، به رعایت احترام ذاتی و حق حیات آن‌ها مکلف‌اند و از سوی پروردگار حقوقی بر عهده دارند و فقه اسلامی نوعی از حقوق واجب بر انسان را حقوق حیوانات دانسته است. که متأسفانه این واجب، در محیط باغ‌وحش رعایت نمی‌شود؛ زیرا در این اماکن، حقوقی از حیوانات از قبیل آزادی، استفاده از غذاهای متنوع طبیعت، شکار کردن، داشتن خانه خودساز و تفریح طبیعی رعایت نمی‌شود. حال اگر محیط باغ‌وحش را به پارک حیوانات، اعم از پارک‌های چند هکتاری در جنگل و طبیعت یا مکان‌های کوچک‌تر مثل پارک‌های کوچک داخل شهری تبدیل کنیم، می‌توان امید داشت که بخشی از حقوق طبیعی حیوانات به آن‌ها بازگردد.

فهرست منابع

۱. قرآن کریم.
۲. اسلامی، رضا (۱۳۸۴). مدخل علم فقه، ج ۲، چاپ اول، قم: نشر مرکز مدیریت حوزه علمیه.
۳. جعفری، محمد تقی (۱۳۷۷). رسائل فقهی، ج ۱، بی‌جا: مؤسسه نشر کرامت.
۴. حرّ عاملی، محمد بن حسن (۱۴۰۳). وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه، ج ۸، چاپ دهم، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۵. شهیدی، سید جعفر (مترجم) (۱۳۷۴). نهج البلاغه، چاپ هفتم، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

۶. طباطبایی، محمدحسین (بی‌تا). تفسیر المیزان، ج ۷، تهران: دفتر انتشارات اسلامی
۷. طریحی، فخرالدین بن محمد (۱۳۶۲). مجمع البحرین، تهران: چاپ حسینی.
۸. طوسی، خواجه نصیرالدین (۱۴۲۶) النهایه، ضمیمه سلسله الینابیع، ج ۲، چاپ اول، قم: انتشارات مؤسسه دائره-المعارف فقه اسلامی.
۹. مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۸۰). تفسیر المنار از اهل سنت، ج ۵، قم: نشر مدرسه امام علی بن ابی طالب علیه السلام.
۱۰. فریدونی، حسین (بی‌تا). بررسی حقوق حیوانات در اسلام و قوانین روز، پایان‌نامه دکترای دانشگاه تهران .
۱۱. قانون جدید مجازات اسلامی (۱۳۹۲). تهران: دفتر حقوقی و امور مجلس، تهران .
۱۲. قانون حفاظت و بهره‌برداری از منابع آبی جمهوری اسلامی ایران (۱۳۷۴). تهران: دفتر حقوقی و امور مجلس.
۱۳. قانون مدنی (۱۳۷۳). تهران: نشر دیندار.
۱۴. قرشی، سید علی اکبر (۱۳۷۱). قاموس قرآن، ج ۲، چاپ ششم، تهران: دارالکتب الإسلامیه.
۱۵. قوانین و احکام ایران (۱۳۷۹). مجموعه قوانین و مقررات حفاظت محیط زیست، ج ۱، تهران: دفتر حقوقی و امور مجلس.
۱۶. محقق حلّی، یحیی بن سعید (۱۴۱۱). الجامع للشرائع، قم: مؤسسه سیدالشهداء العلمیه.
۱۷. نائینی، علیرضا و ربانی، محمد (۱۳۷۸). حقوق حیوانات از دیدگاه قرآن و احادیث، فصلنامه علمی پژوهشی دانشور، سال هفتم، شماره بیست و ششم، ص ۴۷.
۱۸. نجفی، محمد حسن (۱۴۰۴). جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام، ج ۳۱، بیروت: دار إحياء التراث العربی.

Animal rights from Fiqh and law points of view

Elham Salehi¹, Naser Salmani Izadi²

1. M.A. in Islamic Law and Jurisprudence, Semnan University

2. Professor assistant, Department of Islamic Law and Jurisprudence, Hakim university

Abstract

In this paper, we surveyed and assessed animal rights by using Quran, Fiqh resources/literatures, and Islamic laws, and showed some examples for each of those. In the first section, we studied the importance of animals in Quran. In second section, we mentioned some religious expert's opinion about value and importance of animal. Islamic Fiqh has worthwhile and delicate remarks to this subject all of which replete with moral points. In third section, Iranian national laws related to animals were studied. And then, by taking into account some of imperfections in Iranian national law and violation of law by civilians, we tried to offer some effective solutions like suggesting transliterated word "Park-E-Heyvanat" [meaning a park which animals live there] instead of transliterated word "Baqe-Vahsh" [meaning garden of wildness] for the translation of zoo in Persian.

Keywords: Animals, Rights, Jurisprudence, Law, Zoo, Animal Park.
